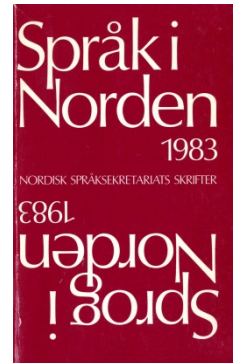

Sprog i Norden

Titel: Språkvård och terminologi
Forfatter: Risto Haarala
Kilde: Sprog i Norden, 1983, s. 39-49
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Nordisk språksekretariat

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Språkvård och terminologi

Av Risto Haarala

På grund av språkvårdens historiska bakgrund har begreppet språkvård i det allmänna medvetandet fått en starkt nationalistisk-puristisk stämpel. Många tror fortfarande att huvuduppgiften för språkvården är att alltefter språk rensa bort alla "anglicismer", "sveticismer", "fennicismer", "danismer" osv.

Dylika puristiska strävanden ligger till grund för det medvetna utvecklandet av det finska skriftspråket på 1800-talet. Då Finland 1809 lösgjorde sig från Sverige och blev ett autonomt storfurstendöme under det ryska tsarväldet, var det finska skriftspråket ännu tämligen outvecklat. Endast ett fåtal böcker hade utgivits på finska, och en stor del av dem var religiös litteratur. Den förändrade statsställningen erbjöd nu möjlighet till att jämställa finskan med svenskan som förvaltningens, kulturens och vetenskapens språk. Det är förståeligt att många ansåg uppdraget som omöjligt: att med en tunn litterär tradition och sinsemellan olika folkdialekter som underlag skapa ett statsspråk för samhällliga behov, fastän t.ex. många centrala kulturbegrepp saknade finsk beteckning. Sådana begrepp var bl.a. *samhälle*, *republik*, *förvaltning*, *självständighet*, *vetenskap*, *konst*, *trafik* och *industri*. Alla dessa och hundratals andra centrala begrepp fick sin finska benämning först senare på 1800-talet.

Efteråt betraktat är det egentligen ett under att det medvetna utvecklandet av finska språket lyckades så utmärkt väl på en så kort tid. Resultatet baserade sig kanske mindre på utvecklarnas skicklighet som språkmän än på starka nationella och delvis nationalromantiska idéströmningar, som tjänade som drivkraft för verksamheten. Många neologismer från 1800-talet är nämligen till strukturen klumpiga, illa avledda och då det gäller den semantiska motivationen tvivelaktiga, helt enkelt sådana att en

språkman i dag aldrig skulle föreslå sådana och språksamfundet aldrig godkänna dem. De har emellertid fyllt sin uppgift som informationsförmedlare mycket väl och bildar en viktig del av ordförrådet. Dessutom är det en fördel för kulturutvecklingen att 1800-talets språkutveckling ledde till en för finskan typisk lexikalisk purism. De egna benämningarna har förmedlat internationella kulturbegrepp till folket betydligt effektivare än vad de främmande orden skulle ha gjort, eftersom dessa saknar anknytningspunkter med bekanta element i det egna språket.

Då nationalismen som idéströmning nu till stor del fått ge vika för internationalismen, har ändamålsenligheten med hela verksamheten många gånger ifrågasatts. Den moderna språkvården fungerar emellertid med annorlunda motiv, och klart puristiska krav ställer numera endast lekmännen och inte språkvårdarna.

Vad är då egentligen språkvården enligt nutida uppfattning? En ofta citerad definition ges av professor Karl-Hampus Dahlstedt i boken *Massmedierna och språket* och lyder så här: "Med språkvård avses varje handling som medvetet syftar till att göra språket bättre eller hindra det från att bli sämre." Definitionen är rätt vid och den bör därför preciseras från många håll. Vad är först och främst det språk som är i behov av vård, hurdana är "medvetna handlingar" och hur skall man uppskatta vad som är "bättre" eller "sämre" i språket.

I språkvårdens teori betonas nuförtiden, att åtgärderna riktas åt två håll inom begreppet "språk". Å ena sidan har vi språket som system, man borde se till att språkbrukarna har ett effektivt kommunikationssystem till sitt förfogande, att det finns alla lexikaliska element i språket som behövs just nu. Å andra sidan borde språkvården kunna inverka på det faktiska språkbruket så att språket används effektivt. Språkbrukarna måste informeras om de möjligheter språket erbjuder, om de språkliga konstruktioner som är bäst för att budskapet skall nå fram, om det man skall undvika osv. I Finland har man på senaste tid framför allt koncentrerat sig på språket i massmedierna och inom förvaltningen och rättsväsendet. Kurser på sammanlagt över 650 timmar (varav ca 50 timmar gällde svenska) ordnades i fjol för olika nyckelgrupper.

Språkvården inriktar sig främst på *ordförrådet*. Nya ord, av

vilka alla inte utan vidare anpassar sig till språket, dyker ständigt upp. Speciellt de främmande orden vållar ofta problem i finskan. T.ex. substantivens böjning i alla 15 kasus både i singularis och pluralis är svår. Verbböjningen är ännu mångformigare. Ofta behöver man medveten styrning för att undvika alla svårigheter. Skriftbilden måste förändras eller ordet ersättas med ett eget. Sålunda har t.ex. engelskans *image* ersatts med det latinska ordet *imago* därför att *image* är omöjligt att böja i alla kasusformer i finskan, och i stället för *détente* finns nu ett helt eget ord *liennytytys* liksom *avspänning* i svenskan.

I detta sammanhang spelar fackspråkens vokabulär eller terminologi en central roll. Största delen av de nya orden i alla kulturspråk nuförtiden är troligen just termer. Språkvårdens inställning till detta ordförrådsmaterial är problematisk såväl i teorin som i praktiken. För det första har begreppet "språk" i språkvårdens definition tolkats som så kallat *allmänspråk*. T.ex. det vardagliga talspråket, slangen och litteraturens språk har lämnats utanför den medvetna styrningen, men vilket är allmänspråkets förhållande till fackspråken? Är dessa autonoma system eller borde de ses som delar av allmänspråket?

I många vetenskaper är just definitionen på grundbegreppen en ytterst svår uppgift, och situationen är likadan också för begreppen allmänspråk och fackspråk. Jag använder här en definition, som givits av W. Schmidt och J. Scherzberg: "Allmänspråket är den språkform, som är gemensam för hela språkområdet, förstås av varje medlem i språksamfundet och används för allmänt icke fackbundet tankeutbyte."

Karakteristiska drag för allmänspråket är alltså att det täcker ett helt språkområde, t.ex. en enspråkig stat, att alla fullvuxna i språksamfundet förstår det och att det inte är bundet vid något specialområde. Enligt chefen för finska språkbyrån Esko Koivusalu kännetecknas allmänspråket dessutom av följande formella drag:

- 1) Allmänspråket följer till formen de normer för skriftspråket som givits i grammatikböcker och normativa ordlistor.
- 2) Det använder sig av ett allmänt känt ordförråd.
- 3) Det har en enkel meningsuppbyggnad med konstruktionstyper som förekommer frekvent i massmedierna.

Enligt Schmidt och Scherzberg är fackspråken i sin tur "språkformer, som tjänar sakbunden kommunikation fackfolk emellan på olika områden inom vetenskap och teknik, ekonomi, politik och kultur."

I följande tabell har sådana för allmänspråket och fackspråken typiska funktionella drag jämförts som kännetecknar deras skillnad.

	Allmänspråket	Fackspråken
Bruksområde	Allmän kommunikation	Facklig intern kommunikation
Brukare	Alla	Specialister
Kommunikativt mål	Vid förståelse	Noggrannhet
Modell	Grundskolning, massmedier, allmänfattlig litteratur	Yrkesutbildning, facklig intern kommunikation, arbetskollektivets språkbruk
Systemutvecklare	Allmän språkvård	Organen för terminologi, fackauktoriteter

Det första draget gäller språkformernas bruksområde. Som namnet säger tjänar allmänspråket den allmänna kommunikationen, skötseln av gemensamma angelägenheter och kommunicerandet om dem. Det har vanligen neutral ton och vårdad skrift. Fackspråken har en liknande helhetsprägel men bruksområdet är betydligt snävare. Dessa kan användas endast då man är väl medveten om att mottagaren känner till sakinnehållet i det förmedlade budskapet. Brukare av allmänspråket är i princip alla, åtminstone förstår alla normalbegåvade fullvuxna det, även om de i sitt tal kan använda endast t.ex. någon dialekt eller talspråkvariant. Fackspråk däremot behärskas helt endast av specialister från ifrågavarande fack.

Allmänspråkets kommunikativa mål är i första hand en vid förståelse. Om något ord eller uttryck inte är känt för majoritetet i språksamfundet kan det inte anses höra till allmänspråket som alltså borde vara gemensam egendom för alla språkbrukare. När allmänspråket befinner sig i ett tidigt utvecklingskede, tar man ofta medvetet in i det sådana former och ord som veterligen är kända i en stor del av områdets dialekter eller som med litteraturen spridits vida omkring. Däremot undviker man sådana drag som är kända endast på ett inskränkt område. I Finland har språkvårdarna då och då lyckats lansera dialektala ord till allmänspråket, till och med till fackspråken. Ett färskt exempel på detta är verbet *siistata* som inom papperstekniken betyder 'avfärga, avlägsna tryckfärg från returpapper'. Den ursprungliga betydelsen i vissa dialekter är 'städa, göra ren'. Det är viktigt att det nya ordet eller det nya bruket av ordet är semantiskt genomskinligt på hela språkområdet. Verbet *siistata* fyller detta krav därför att man lätt kan sätta det i förbindelse med det allmänspråkliga adjektivet *siisti* 'ren, snygg'.

Avgörande för de allmänspråkliga ordens semantiska innehåll är deras invanda brukssamband, den såkallade kontexten. Det står klart för envar av oss för vilka betydelser orden *människa* och *stol* kan användas. Den semantiska normen, som gäller dessa ords betydelse, har framgått av de otaliga sammanhang där vi mött dem. För det andra finns det i allmänspråket många innehållsligt inexakta, medvetet inexakta uttryck, som preciseras först i kontexten. Låt oss tänka t.ex. på uttrycket *ganska många människor*, där den absoluta mängden kan variera avsevärt, som i meningarna *till denna kurs anmälde sig ganska många människor* och *på stadion fanns ganska många människor under landskampen*. I allmänspråkliga ordböcker är definitionerna vanligen beskrivningar av språksamfundets semantiska normer, av de betydelsesamband, där ord de facto används. I goda ordböcker brukas för detta ändamål jämte definitioner också preciserande exempelmeningar.

Fackspråkens kommunikativa mål är typiskt nog *exakthet*. De försöker förmedla sakinnehållet entydigt och ekonomiskt, dock med det naturliga språkets medel. De utnyttjar då termer, som inom facket i fråga getts ett noggrant definierat innehåll, som ofta

finns exakt angivet i någon ordlista eller lärobok e.dyl. för ett specialområde.

Vid inlärnigen av allmänspråket har grundutbildningen en central ställning. I få hem talar man vårdat allmänspråk till barnen. Först i skolan lär man sig att aktivt använda allmänspråket, och den så inhämtade modellen får stöd av massmedierna och den allmänspråkliga litteraturen. Fackspråken däremot förvärfvas under yrkesutbildningen, och denna modell kompletteras av all intern facklig kommunikation; arbetsplatsens språkbruk inverkar kanske kraftigast – i den mån det uppfattas som norm.

Utvecklingen inom allmänspråket och fackspråken har likaså differentierats. Normerna för allmänspråket har getts t.ex. i ord- och grammatikböcker, och den allmänna språkvården utarbetar dem efter behov. För fackordförrådets del tillfaller denna uppgift olika samfund, arbetsgrupper osv., som håller på med terminologiarbete och har tillräcklig auktoritet på sitt eget område. Detta arbete kan även vara oorganiserat, och i praktiken är författare till flitigt använda läroböcker också utvecklare av systemet.

På basen av de nämnda funktionella dragen skulle allmänspråket och fackspråken alltså utesluta varandra, de skulle med andra ord vara olika begrepp utan hierarkiskt förhållande. Situationen ser emellertid annorlunda ut om man jämför systemen med hjälp av strukturegenskaperna eller de rent lingvistiska dragen. De syntaktiska och morfologiska skillnaderna för systemens del är så ringa att de inte på ett avgörande sätt kan anses skilja åt yrkesspråken och allmänspråket. Den enda klart distinktiva faktorn blir sålunda fackspråkens terminologi, som också den till stor del är gemensam med allmänspråket. Flera termer hör hemma i allmänspråket och omvänt många ursprungligen rent fackspråkliga termer är så bekanta för den stora allmänheten att de kan anses höra till det allmänt kända ordförrådet. På den grunden skulle alltså fackspråkens system höra till allmänspråket som undersystem; så har saken tolkats bl.a. i Estland. En praktisk följd av detta är att en enda organisatorisk enhet i Estlands vetenskapsakademi sköter både språkvården och terminologin.

Oberoende av hurdan den organisatoriska lösningen är, anser jag i varje fall att det vore bäst både teoretiskt och praktiskt om allmänspråket och fackspråken sågs som olika system, som

emellertid har en vid beröringsyta. I utvecklingen av systemen är man tvungen att ta i betraktande båda språkformerna, deras behov och särdrag, och det vore önskvärt att normerna för de här språkformerna avvek så lite som möjligt från varandra. Detta förutsätter att språkvårdarna känner till de speciella krav fackspråken ställer och å andra sidan att normerna för fackspråk tar i betraktande de rent språkliga aspekterna. Det bästa resultatet uppnås naturligtvis genom samarbete men det gemensamma arbetsfältet är så stort att resurserna i praktiken inte räcker till för att täcka det.

Ovan har jag i flera fall använt begreppet "norm" utan att noggrannare definiera dess innehåll. Detta begrepp är ur såväl språkvårdens som terminologins synvinkel centralt, så i det följande går jag närmare in på de problem som den språkliga normen och normerandet vållar.

Då den språkliga normen skall definieras ser man vanligen språkbruket som en del av människans sociala beteende och menar att den språkliga normen sålunda är underordnad de sociala normerna. Den sociala normen kännetecknas av att den gäller för en grupp och är på sätt och vis förpliktande. Den utstakar gränserna för godkänt beteende så att de som bryter mot regeln hamnar i tråkigheter. En del av de sociala normerna är explicit uttryckta, t.ex. i lagen, och de därmed förknippade sanktionerna är ibland ytterst obehagliga för lagbrytarna. Sociologin har emellertid visat, att den mänskliga interaktionen i mycket större utsträckning styrs av dolda regler och självklarheter, som människan lär sig vid anpassningen som medlem av olika grupper. De är betydligt fler till antalet än de offentligt uttalade reglerna.

Det språkliga systemet består också av konventioner och regler, som blott delvis införts i grammatikböcker o.dyl. Största delen är dock självklarheter för oss. Jag misstänker t.ex. att det inte sägs i en enda svensk grammatikbok att den obestämda artikeln måste stå framför huvudordet. Ändå uttrycker vi oss alltid enligt den outtalade normen och säger *en flicka*, aldrig *flicka en*. Om språkbrukaren bryter mot normen, försvårar detta tolkningen av texten, irriterar mottagaren, hejdar informationsförmedlingen och ger ofta en ofördelaktig bild av brukaren.

Speciellt all offentlig kommunikation är ständigt under språksamfundets kontroll och ju offentligare kommunikationssituationen är desto mer ogillar man normbrytningen. T.ex. av nyhetsläsaren i TV väntar man sig en högklassig språkriktighet. Alla avvikelser väcker genast åskådarnas reaktion. Man har observerat att t.ex. uttalsfel fångar uppmärksamheten och förmedlingen av själva sakinnehållet försvåras.

Med språkliga normer avses alltså sådana med språksystemets struktur sammanhängande regler som ingår i språkutövarens kunskap om språket, med andra ord i den s.k. lingvistiska kompetensen. Å andra sidan kan den språkliga normen också ha uppställts av en utomstående auktoritet och nödvändigtvis inte alls höra till språkutövarens kompetens. Den medvetna språkstyrningen, t.ex. språkvården och terminologiarbetet, utarbetar dylika normer. Den medvetna normuppställningen möjliggörs därigenom att det inom samfunden alltid råder komplicerade auktoritetsförhållanden. Normmottagarnas rädsla, lojalitet eller respekt ger normuppställarna den auktoritet, som är förutsättningen för att normerna skall ha inverkan.

För de språkliga normernas vidkommande kan auktoriteten basera sig mer eller mindre på medveten respekt för en individs eller en grups språkbruk, som man sedan strävar att efterlikna. Studeranden försöker instinktivt följa sin professors uttrycks-sätt, eftersom det antagligen medför positiva sanktioner. Sanktionens existens kan alltså vara klar. Respekten kan också basera sig på normgivarens formella ställning i samhället eller på yrkesuppskattning. Språkmännen måste anses inneha en sådan ställning att de har de bästa möjligheterna att uppställa normer för språket. Inom terminologin i sin tur förmår kända specialister tack vare sin ställning bearbeta språket, detta må sedan ske med hjälp av explicit uttalade terminologiska normer eller indirekt t.ex. med läroböcker. Det är viktigt att man beaktar detta då man t.ex. sätter upp arbetsgrupper för att utveckla terminologin, ty det är den säkraste garantin för att lösningarna skall anses normativa i hela yrkeskåren.

Begreppet språklig norm kan på basen av normens inflytelseområde indelas i underbegrepp, bl.a. i semantiska normer, syntaktiska normer, normer för talspråket, normer för skrivet språk,

stilistiska normer osv. Jag behandlar här kort bara den första typen med speciell hänsyn till skapandet av neologismer.

De semantiska normerna reglerar förhållandena mellan språkliga tecken och betydelser. I normativa ordböcker för allmänspråket upptas allmänt tillförlitliga lexem och godtagbara betydelser och regler för användningen. I detta sammanhang måste man utöver de verkliga beläggen också ge akt på ändamålsenligheten med ordförrådets helhetsstruktur, såsom den semantiska arbetsfördelningen mellan orden osv. I det lexikografiska arbetet omvärderas och åternormeras de i språksamfundet rådande språkliga normerna.

De semantiska normer som berör terminologin ser ut att vara av en litet annan typ. Betydelsen av en term är på grund av exakthetskravet i fackspråken beroende av en detaljerad begreppsanalys, som i idealfall är en formellt och sakligt klanderfri definition. Termens betydelse kan snabbt förändras om det motsvarande sakinnehållet förändras eller om man kommer på en ny begreppsgestalt. Också nya termer kan rätt lätt tyglas för stadgat bruk i jämförelse med vad situationen är i allmänspråket, som är en styvare apparat.

Då man söker en benämning för ett nytt begrepp är det bäst att man framskrider systematiskt på följande sätt.

1. Man utreder begreppets plats i det begreppssystem det tillhör och granskar denna begreppsliga miljö. Man får då ofta många tips och termbildningsmodeller från närliggande begrepp.

2. Man utreder begreppets intention eller vad exakt man håller på att benämna.

3. Man tar reda på begreppets karakteristiska drag eller de systematiska egenskaper, som i systemet skiljer begreppet från andra. Benämningen borde också hänvisa till dessa.

4. Man formulerar ett termförslag såsom ovan beskrivits och strävar efter att få fackspråksutövarna att godkänna det. Jag har märkt att sådana människor som är vana vid att konstruera neologismer går liksom automatiskt genom alla de här skedena utan att medvetet tänka på dem. Det är likgiltigt om det är fråga om en term eller ett allmänspråkligt ord, metoden är i stort sett densamma.

En bra term måste vidare uppfylla vissa strukturella fordringar så att den väl kan tjäna den praktiska kommunikationen. När man skapar nya termer eller gör ändringar i terminologin börde man ta hänsyn till följande punkter som anses vara de viktigaste egenkaperna för en bra term.

1. *Korthet*. En bra term är kort, eftersom den då är lätt att använda. I terminologin finns ofta en naturlig tendens till korthet, som framträder bl.a. så att vid sidan om alltför långa beskrivande uttryck uppkommer en förkortning.

2. *Beskrivningsförmåga* eller semantisk genomskinlighet. Det är en fördel för inläringen och förståendet av ett uttryck, om det berättar någonting väsentligt om den sak det benämner. Det är emellertid viktigt att genomskinligheten är i jämvikt med kravet på korthet. Man måste komma ihåg att termen framför allt är en beteckning för ett begrepp och inte kan ersätta definitionen. En idealisk term leder in på rätt föreställning men den är kort.

3. *Identifierbarhet*. Till sin yttre form måste termen tillräckligt urskilja sig från benämningarna för andra närbesläktade begrepp, annars uppstår det lätt missförstånd. Man måste t.ex. undvika sådana termpar, som endast i fråga om en bokstav skiljer sig från varandra. Det händer att man i någon mån måste pruta på detta i omfattande termsystem, där t.ex. avledningselement använts ekonomiskt. Bl.a. organisk kemi ger exempel på termgrupper, som ytterst lite skiljer sig från varandra.

4. *Lätthet i uttal, rättskrivning och böjning*. Man måste kunna använda termen ledigt både i skriftlig och muntlig kommunikation utan att det uppstår uttals-, rättskrivnings- och böjningssvårigheter. Då termförslaget bedöms, måste man komma ihåg att kontrollera hur det lämpar sig för olika satssammanhang. Svårigheter, som dyker upp på denna punkt, anser jag vara det mest vägande skälet för att byta ut det främmande ordet mot ett eget.

5. *Grammatisk riktighet*. Termen måste bildas på ett sätt som motsvarar allmänna ordbildningsregler i språket med hänsyn till avledningssätt, bildning av sammansättningar osv.

6. *Ändamålsenliga konnotationer*. Termerna är oftast neutrala till känslövärdet och ibland strävar man medvetet efter detta, t.ex. i benämningarna för sjukdomar undviker man obehagliga associationer. Också i reklamer och marknadsföring är det vik-

tigt att vissa nyckeltermmer väcker lämpliga idéassociationer.

Trots ansatserna tillägnar sig språksamfundet inte alltid den termkandidat som serveras, även om denna skulle uppfylla de innehållsliga och formella kraven på en bra term. I själva verket vet vi mycket litet om den process, som är avgörande för hur en neologism integreras med språket. Förutom de nämnda kriterierna inverkar uppenbarligen också omedvetna estetiska eller känslöbetonade mekanismer. De avgör eventuellt om uttrycket "låter bra" eller "känns som rätt benämning för saken". Den definitiva rollen som smakdomare tillfaller naturligtvis dem som verkligen använder termerna.

Litteratur

- Arntz, R., Picht, H.: Einführung in die übersetzungsbezogene Terminologiearbeit. Hildesheim 1982.
- Gloy, K.: Sprachnormen I. Stuttgart / Bad Cannstadt 1975.
- Gloy, K.: Zur sozialen Funktion von Normen. Düsseldorf 1979.
- Haarala, R.: Sanastotyön opas. Helsinki 1981.
- Haugen, E.: The ecology of language. Stanford University Press, California 1972.
- Koivusalo, E.: Allmänspråk – vad är det? Språk i Norden 1980, s. 106–115.
- Molde, B. (red.): Språkvårdsstudier. Stockholm 1974.

